

1525 roku. – Wyd. 1-e w języku pol. – Warszawa: Wyd-wo Szkolne i Pedagog., 1998. – 135 s.; **28.** Boockmann H. Der Deutsche Orden: zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. – München: Beck, 1999. – 319 S. (Beck's Historische Bibliothek); **29.** Dralle L. Der Staat des deutschen Ordens in Preußen nach dem 2. Thorner Frieden: Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497. – Wiesbaden: F. Steiner Verlag, 1975. – IX, 200 S. (Frankfurter Historische Abhandlungen. Bd. 9); **30.** Górski K. Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego. – Wrocław etc.: Ossolineum, 1977. – 245 s.; **31.** Grzegorz M. Analiza dyplomatyczno-sfragistyczna dokumentów traktatu Toruńskiego 1466 r. – Toruń: Tow-wo Nauk. w Toruniu, 1970. – 289 s. (Roczniki TNT. Roczn. 75. Zeszyt 1); **32.** Haaf R., ten. Deutschordensstaat und Deutschordensballeien. Untersuchungen über Leistung und Sonderung der Deutschordensprovinzen in Deutschland vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. – 2. Aufl. – Göttingen etc: Musterschmidt, 1954. – 124 S.; **33.** Małek J. Dwie części Prus: Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku. – Olsztyn: Pojezierze, 1987. – 223 s.; **34.** Pocięcha W. Geneza hołdu pruskiego (1467-1525). – Gdynia: s.e., 1937. – 147 s.; **35.** Tandecki J. Podziały administracyjne państwa zakonnego w Prusach // Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: Podziały administracyjne s kościelne w XIII-XVI wieku / Pod. red. Z.H. Nowaka przy współpracy R. Czai. – Toruń, 2000. – S. 17-28; **36.** Toeppen M. Historia Mazur: Przyczynek do dziejówkrajiny i kultury pruskiej. Według źródeł drukowanych i rękopiśmiennych przedstawił ... / Przeł. M. Szymańska-Jasińska; Oprac. i wstępem poprzedził G. Jasiński. – 2-ie wyd. – Olsztyn: Wspólnota Kulturowa «Borussia», 1998. – 520, VI s.; **37.** Voigt J. Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens. – Königsberg: Gebrüder Bornträger, 1827. – Bd. 9. – XVIII, 791 S.

УДК 94:725.182(477.85)

Юлія МИСЬКО

З ІСТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті окреслені основні історичні етапи розвитку Хотинської фортеці, які відтворені на основі аналізу писемних, іконографічних, архітектурних та археологічних джерел. Розкривається її значення в контексті воєнно-політичних подій XIII-XIX ст.

Ключові слова: Хотинська фортеця, археологічні дослідження, оборонні споруди, етапи будівництва.

Юлія МИСЬКО

ИЗ ИСТОРИИ ХОТИНСКОЙ КРЕПОСТИ

В статье на основе анализа письменных, иконографических, архитектурных и археологических данных очерчены основные исторические этапы развития Хотинской крепости. Раскрыто ее значение в контексте воєнно-политических событий XIII-XIX вв.

Ключевые слова: Хотинская крепость, археологические исследования, оборонные сооружения, этапы строительства.

Julya MYSKO

THE HISTORY OF THE KHOTYN FORTRESS

In this paper, based on the analysis of written, iconographic, architectural and archaeological data outlined the main historical stages of development Khotyn fortress. Its importance revealed in the context of military and political events of the XIII-XIX centuries.

Keywords: Khotyn fortress, archaeological research, defense facilities, construction stages.

Історіографічна традиція вивчення Хотинської фортеці була започаткована молдавськими боярськими літописцями у XVII ст. Підкреслюючи важливість цієї оборонної твердині у військово-політичній історії Молдавського князівства, вони перші звернулися до питання коли і ким вона була зведена. Григоре Уреке (1590-1647 рр.) у «Літописі Молдавської землі» вказував, що Хотинська фортеця, разом з іншими молдавськими цитаделями, була заснована генуезцями [50, с. 28]. Не дивно, що подібну думку висловлював й італійський монах Нікколо Барсі з Лукки, який, два рази подорожуючи через Молдову протягом 1632-1639 рр., згадував, що в Хотині є укріплений палац, побудований італійцями [2, с. 12]. Але вже Димитрій Кантемір (1673-1723 рр.), відомий вчений-гуманіст і молдавський господар (1710-1711 рр.), в «Описі Молдавії» доходить висновку про абсолютну неможливість припущення, що молдавські фортеці є творінням рук генуезців [8, с. 30-31]. Він не заперечує можливості їх заснування даками, солідаризуючись у цьому з продовжувачем справи Г. Уреке Мироном Костіним (1633-1691 рр.). Той у своїй «Хроніці Молдавської та Мунтянської земель» зазначав, що Хотинську фортецю було зведено даками, що видавалося йому досить ймовірним, позаяк даки замешкували і у Подолії. З тих часів збереглася середня її частина у формі башт, а широкі стіни навколо були побудовані молдавськими господарями [45, с. 205].

Обидві гіпотези дістали свій розвиток в історичних, географічних та статистичних описах території Бесарабії у XIX – на початку XX ст., переходячи з однією праці до іншої з деякими варіаціями. Так, К. Стаматі писав, що фортеця Хотин на Дністрі була збудована на початку I ст. по Різду Христовому Котизоном, царем даків, який загинув у битві з римлянами, очолюваними Лентулом: «Фортеця була названа римлянами «Cotison», а ми її називаємо Хотин» [33, с. 807]. Ці свідчення наводить і А. Защук, але пов'язує з Котизоном заснування самого міста Хотина (у нього – це III ст. н.е.), а «першопочаткові укріплення цього міста потрібно віднести до часу панування тут генуезців, про що свідчить архітектура давньої башти, збудованої на обривчастому березі Дністра» [14, с. 177]. Про генуезців пишуть П.Н. Батюшков («...в Хотині жили генуезці, що облаштували тут свої торговельні колонії та замки» [3, с. 50]; О.С. Афанасьєв-Чужбинський («Хотин, відомий у давнину як торгове місце генуезців») [1, с. 78]; І. Халіппа

(«...генуезці заснували колонії та укріплені замки. Вздовж берегів Дунаю та Дністра досі існують величні руїни тих замків, де-не-де збереглися навіть рештки башти та бастиону (наприклад, у ... Хотині)» [41, с. 17-18]; П.А. Крушеван [4, с. 197, 227]. Разом з цією пануючою версією час від часу висувалися й інші гіпотези. Наприклад, віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей А.Л. Бертъе-Делагард вважав, що хотинська цитадель була збудована, можливо, у той час, коли Хотин належав Речі Посполитій і будівництво велося німецькими інженерами з півночі [11, с. 86-87]. Іноді висловлювалися і фантастичні твердження, як-от в «Описі Бессарабської області» П. Свіньїна (1816 р.): «Відомо з історії, що в цьому місці збудований був замок грецькою царівною Софією, який потім польський гетьман граф Хоткевич перетворив на фортецю від набігів печенігів. За його ім'ям фортеця ця і названа польською – Хоцім» [31, с. 387].

Але серед цих історіографічних казусів траплялися і більш вірогідні припущення. Коли командиру Хотинської інженерної бригади підполковнику Базаєву було доручено скласти історичну довідку про фортецю, він звернувся до каноніка католицької церкви у Кам'янці-Подільському пана Марчинського і з його слів записав у своєму «Описі давнього кам'яного замка, розташованого у Хотинській фортеці» наступне: «Жодний історик про час заснування його не згадує. Вважаю, що не римляни побудували замок, ... але в кінці XII століття, коли волохи поселилися і, від річки Молдови, землю, що займали, назвали Молдавією, започаткували і закінчили цей замок. ... У 1718 році французькі інженери Хотинський замок краще укріпили» [41, с. 113-114]. Хоча ця, вже набагато ближча до істини, версія була висунута більш ніж сто років тому, в сучасних, особливо науково-популярних працях, інтернет-виданнях і досі зустрічається застаріла інформація щодо заснування або контролю Хотинської фортеці генуезцями [6, с. 42; 9; 42]. Зрозуміло, що всі «генуезькі» (як й інші) припущення жодним чином не були обґрунтовані і виходили з переконання певної подібності хотинських укріплень фортифікаціям замків кримського узбережжя, які дійсно зводилися як генуезькі торговельні факторії, про що залишилися документальні згадки.

Писемні джерела не містять відомостей про час будівництва як першого кам'яного замку, так і донині існуючої цитаделі. «На Дністрі Хотинь» згадується в числі волоських міст у літописному «Списку руських міст далеких і ближніх», складеному наприкінці XIV ст. [27, с. 475], але археологічні дані дають можливість говорити про виникнення міського поселення навколо укріпленого замку-дитинця у давньоруський час. Слов'янське селище на високому скельному дністровському мисі, можливо, вже під захистом нескладних дерев'яних укріплень з напільного боку, існувало у VIII-IX ст. У X-XI ст. поселення займало значно більшу площу (близько 20 га), розташовуючись, судячи зі знахідок залишків жител і ліпного посуду, і на сусідніх пагорбах [40, с. 37]. Перші надійні фортифікації у вигляді земляного валу з дерев'яними заборонами і видовбаного

упоперек скелястого мису ровом, постали, вірогідно, на межі X-XI ст. Саме тоді київський князь Володимир Святославович після походу на хорватські землі приєднав до Русі і територію слов'ян-тиверців, зводячи нові фортеці як центри княжої влади і місця перебування намісників [17, с. 9-10]. На думку О.М. Масана, будівництво нових укріплень також було спричинено потребою розмежування кордонів з Угорським королівством, утвореним 1000 р. [10, с. 54]. Тоді це був, скоріше, захід на випередження: розширення території Угорщини аж до хребтів Карпатських гір з утворенням нових замкових округів (комітатів) Унг і Боршова дослідники відносять до третьої чверті XI ст. Тоді зникає й угорська «Русія» – своєрідна буферна зона, населена хорватами, які зберігали самоврядування, тільки номінально підкорюючись очільнику Угорського союзу племен [44, с. 312].

У XII ст. Хотин увійшов до складу Галицької Русі, ставши значним торговельним центром на Дністровському водному шляху. На думку науковців, кам'яні мури Хотинської фортеці могли постати або у 40-50-х рр. XIII ст., коли Данило Романович укріплював старі та будував нові фортеці для захисту від татар [39, с. 216; 40, с. 36]; або вже після 1259 р., коли на вимогу монголо-татарського воєводи Бурондая – «розмечете же города свое все» [15, с. 198] – Данило і Василько Романовичі були вимушені зруйнувати оборонні споруди у князівстві [10, с. 63]. Аналіз будівельного розчину з найдавнішої частини стіни фортеці показав його подібність до київських цем'янкових (вапняних із значною домішкою битої цегли) розчинів XI-XII ст. [35, с. 4]. Це свідчить, що перші кам'яні мури могли постати і раніше, у XII – I половині XIII ст., коли не припинялися військові конфлікти між Галицько-Волинським князівством та Угорським королівством.

Незважаючи на розбіжності у датуванні, можна погодитися з Б.О. Тимощуком, що територія найдавнішої кам'яної цитаделі локалізується у північній частині сучасного фортечного двору: вона становила не більше 2 га й була обнесена муром і підтрикутним шестиметрової ширини ровом, нижню частину якого виявлено в шурфі, закладеному під східною стіною з її зовнішнього боку [36, арк. 11]. З цього часу збереглися лише залишки стіни заввишки 7,5 м, завширшки 14,5 м, приховані у товщі східного муру-куртини десятьма метрами південніше Північної башти. Вірогідно, основною оборонною спорудою тоді виступала башта на місці сучасної Північної вежі, зведеної на її місці або перебудованої з неї. Хоча Б.О. Тимощук допускав більшу їх кількість, говорячи про «башти» у множині [39, с. 216]. Іншої думки дотримується Т. Нестерова, спираючись на аналіз, в основному, архітектурних особливостей фортечного комплексу. Вона вважає, що на першому етапі будівництва (XII-XIII ст.) як самостійний елемент був зведений кам'яний донжон, типологічно більш давній, ніж замок. До нього пізніше прибудували приблизно 30-метрові куртини, які утворили відкритий підквадратний двір замку [26, с. 98-99].

У середині XIV ст. відбувається часткова перебудова і укріплення хотинських фортифікацій, про що свідчить стіна цього часу завтовшки 1,5 м, віднайдена на глибині 3,5 м від сучасної поверхні [40, с. 34]. Вона проходила по лінії північного периметру Комендантського палацу у напрямку східної куртини і обмежувала площу внутрішнього двору, виступаючи південним оборонним муром. Ці заходи були здійснені у період, коли молдавські воєводи почали завоювання галицьких територій у верхніх течіях річок Сучава, Сірет і Прут, а місцеве населення хоча й чинило їм опір, але, не маючи підтримки, змушене було підкоритися, про що є свідчення польського історика Яна Длугоша [10, с. 66]. Тоді, можливо, були зруйновані попередні кам'яні стіни фортеці, а нові зведені з ініціативи молдавських господарів після 1359 р., часу утворення Молдавського князівства, коли багато уваги приділялося зміцненню кордонів новоствореної держави.

З включенням у другій половині XIV ст. Нижнього Подністрів'я до складу Молдавського князівства Хотин набуває важливої військово-політичної ваги як торговельний і митний пункт на кордоні Молдавії. Широке застосування артилерії, яке почалося із середини XV ст., спонукало молдавського господаря Штефана III чел Маре (Великого) (1457-1504 рр.) активно зміцнювати стратегічну оборонну систему князівства, що складалася з 9 фортець, куди увійшла і Хотинська [34, с. 118-119]. У 60-х – на початку 70-х років XV ст. в результаті домовленості 1462 р. з Польщею Хотинська фортеця, передана Петру Ароном полякам, була повернута Молдавському князівству [34, с. 75]. Хотинський замок капітально перебудовується і розширюється у південному напрямку більш ніж удвічі, до розмірів приблизно 110 x 55 м. Як захист від гарматного вогню постали товсті (до 5 м) і високі (до 40 м) мури та башти. Їх прикрасили орнаментом із червоної цегли – рядами зображень «вавілону» (вірогідно, символу зодчої мудрості) та «голгофи» (скелі, де був розіп'ятий Христос – однієї з головних християнських святинь). Декоровані у такий спосіб стіни набували додаткової міцності, захищені ще й силою православної віри. Штефан III, крім видатних військово-політичних якостей, уславився серед сучасників і як людина дуже набожна, яка шанувала предків і збудувала багато монастирів та церков. Хотинській фортеці молдавський господар надавав великого значення як важливому оборонному форпосту на стратегічному напрямку, тому не дивним видається використання християнських елементів в її оздобленні.

Із підняттям вгору прясел куртин та башт була вирішена проблема низького розміщення замку відносно сусідніх пагорбів, однак замковий двір опинився у глибині внутрішнього простору фортеці, що створювало значні незручності. Тоді насипну землю з двору було вибрано, задля забезпечення від таємних підкопів материк вимощений шаром каміння завтовшки в 1-2 м, скріпленого вапняковим розчином, а після цього на 7-8 м підсипано ґрунтом і рівень внутрішнього двору відповідно до нової висоти стін [40, с. 32].

Всі надвірні споруди цього періоду (палац пиркелаба, церква, казарми, приміщення, що не збереглися) будувалися одночасно з оборонними мурами і вежами та становили єдиний архітектурний комплекс. Менша північна частина фортечного подвір'я (т.зв. «княжий двір») відокремлювалася від більшої південної («двору воїнів») стіною завширшки 1,3 м, яка постала на місці південного оборонного муру XIV ст. В її середній частині розміщувалася восьмикутна вежа з кам'яними гвинтовими сходами, що вели на бойовий майданчик. Триметрової ширини проїзд у двір пиркелаба простежувався між баштою і палацом [36, арк. 11]. Цей двір мав кам'яне мощення з великих (1 x 1, 2 x 0,05-0,07 м) колотих кам'яних плит, скріплених тим самим вапняним розчином, що і зовнішні мури [37, арк. 1]. До внутрішньої частини мурів примикали двоповерхові криті галереї завширшки 3 м [36, арк. 11].

Внаслідок такої реконструкції замок зміцнів настільки, що у 1476 р. османське військо султана Мехмета II не змогло його здобути [10, с. 75]. Не останню роль у цьому відіграла й організація оборони фортеці під керівництвом пиркелаба Влайку – рідного дядька Штефана, який виконував обов'язки хотинського коменданта з 1467 по 1481 р. [46, с. 27-33].

Штефан III провадив досить успішну зовнішньополітичну діяльність, вдало лавіруючи між Польщею, Угорщиною та Туреччиною, що не вдавалося його наступникам. Коли 1527 р. до влади прийшов син господаря Петру Рареш, з новою силою поновилися військові сутички з поляками через Покуття. У травні 1538 р. на польсько-турецьких перемовинах вирішено було змістити Рареша з князівства і на його місце поставити іншого воєводу. Вже влітку польське військо на чолі з графом Я. Тарновським взяло в облогу Хотин [10, с. 76-77]. Зробивши за два тижні підкопи під стіни фортеці, поляки мали намір висадити їх у повітря, але не зробили цього, уклавши мирну угоду з воєводою Петром [17, с. 12-13].

Восени 1621 р. під Хотином відбулося одне з наймасштабніших воєнних зіткнень у Європі. У вересні 1621 р. у боях проти армії турецького султана Османа II спільно з польськими і литовськими вояками взяли участь понад 45 тис. запорозьких козаків під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного [30, с. 34]. На той час це були величезні військові сили, бойові дії яких відіграли ключову роль у руйнуванні агресивних планів Османської імперії проти Речі Посполитої. 9 жовтня Осман II змушений був підписати мирний договір. Один з його пунктів (з польського боку) виголошував: «З укладанням угоди повинні будемо Хотин віддати в повному порядку, таким, яким застали його по приходу війська короля, з усім [що там було], тому, хто буде на той час молдавським господарем» [43, с. 131]. Одразу після складання договору у польський табір був направлений турецький представник, призначений оглянути фортецю: там передбачалося зберігати залишки пороху і куль [13, с. 79].

Неушкодженою цитадель простояла до кінця XVII ст., переживши буремні роки, коли Хотин не раз опинявся у центрі європейських війсь-

ково-політичних подій і під його мурами ставали таборами польські, козацькі, турецькі загони, а в стінах розміщувалися залоги різних держав. У 1672 р., після захоплення Кам'янця, тут знову перебували турецькі вояки на чолі з пашою Гусейном. Зібравши 30-тисячне польсько-литовське військо, коронний гетьман Ян Собеський за допомогою козаків правобережного гетьмана М. Ханенка 11 листопада 1673 р. розгромив 40-тисячний османський контингент [10, с. 104].

Тріумфальна перемога 1673 р., що звала Яна Собеського на польський престол, знайшла відображення у багатьох живописних творах. Це полотно Я. ван Хугтенберга «Битва під Хотином» (I чверть XVII ст.), написане для родини Я. Собеського; офорт Р. де Хооге «Битва під Хотином» (1674 р.), виконаний на основі малюнка очевидця штурму фортеці Ф. Гратти, секретаря Я. Собеського; картина «Битва под Хотином» А. Стеха и Ф. ван Кесселя (1674-1679 гг.). На всіх полотнах добре видно, як тоді виглядала Хотинська фортеця. Зокрема, південне прясло мурів з розташованою посередині квадратною вежею завершували по кутах дві круглі башти з навісними бійницями – Південно-західна і Південно-східна. До останньої, огинаючи її, вів в'їзний міст на чотирьох або п'яти пілонах, один проліт якого піднімався.

Послуговуючись образотворчими джерелами, в результаті археологічних досліджень протягом 2009-2010 рр. вдалося віднайти рештки повністю зруйнованої Південно-східної башти і частини південного муру [18, с. 276-280]. Від неї залишилося близько половини периметра фундаменту, що виступає на висоту до 1 м над сучасною поверхнею. За розмірами (внутрішній діаметр 4,5 м, ширина стін – 2,3 м) башта приблизно співвідноситься із Західною (Комендантською) круглою вежею з шириною стін 1,9 м та внутрішнім діаметром 5,2 м. Особливості будівельного розчину і спосіб зведення об'єкта засвідчують, що вежа входила в комплекс фортифікаційних споруд, збудований у II пол. XV ст.

Перемога Я. Собеського і тимчасове перебування у фортеці польського гарнізону спонукали уряд Туреччини видати наказ господарю Молдавії щодо знесення замків у Нямці, Сучаві і Хотині [48, с. 295]. Але виконувався наказ неохоче і не вельми ретельно [47, с. 74, 91, 181-182]. У Хотинському замку було зруйновано південний мур з двома баштами, більшу частину південно-західної башти, зроблено проломи у західній і північно-західній частинах муру, що унеможливило використання цитаделі для військових потреб.

Замок простояв у непридатному для оборони стані до початку XVIII ст., коли фортеця стала адміністративним центром Хотинської нахії у складі Оттоманської Порти, а на її території розмістилися турецька військова адміністрація та гарнізон [47, с. 184]. Тоді замурували проломи, відбудували Південно-західну башту з набагато товстішими за попередні стінами, спорудили новий південний мур і надбрамну вежу, відсунувши їх на 10 м південніше. Про розширення замку саме в цей період, крім

іншого, свідчать деталі оттоманської архітектури, застосовані в оформленні нових фортифікацій [26, с. 105, 106]. Це і незвично широкі, як для середньовічних оборонних споруд, арочні віконні отвори веж, виконані з клинчастого каміння двох кольорів; і декоративні рельєфи на замковому камінні (роzetки, пташки); і застосування розпірних арок. Турки не відновлювали на новозбудованих стінах орнамент XV ст. з християнською символікою («вавілони» та «голгофи»), натомість, замуруюючи пролом біля північної башти, виклали з цегли зображення кав'ярника або кумгану. Ймовірніше, що це кумган (афтоба) – вузькогорлий глечик з категорії водоліїв, що використовувався у країнах Сходу для ритуального омовіння праворічних мусульман перед намазом [16, с. 262, 263]. Можливо, він став символом очищення від попереднього підпорядкування фортеці християнським господарям.

Одночасно з реконструкцією цитаделі навколо неї турками велось зведення більш потужних укріплень – Нової фортеці. Замок втратив значення самостійного оборонного об'єкта і став елементом нової системи фортифікацій, прикриваючи зі сходу частину подвір'я новоствореного оборонного комплексу і слугуючи надалі арсеналом [49, с. 499]. Тепер вхід до цитаделі не потребував додаткового захисту і тому був влаштований у східній боковій стіні нижнього ярусу нової надбрамної башти, що дозволяло швидко виносити боеприпаси. Отвори між опорами старого мосту XV ст. були закладені камінням, тим самим ця ділянка включалася до загальної системи зовнішніх укріплень.

Збереглися записи, залишені турецьким чиновником, який у той час обіймав посаду секретаря арсеналу і фінансової канцелярії у Хотині. Він зазначає, що «всередині старої фортеці розташовувалися мечеть, перероблена зі старої церкви, житло джебеджибаші (*старшого офіцера військ, призначених для охорони та транспортування військового спорядження*), діздара (*коменданта фортеці*), артилерійські казарми та будинок імама та муедзина» [5, с. 139]. Поруч з мечеттю був зведений мінарет, кам'яна основа якого і тепер примикає до північно-західного кута церкви.

До 1718 р. навколо замку постала нова нерегулярна полігональна фортеця розмірами 250 x 1200 м з 4 укріпленими брамами і 6 артилерійськими бастіонами, забезпеченими земляними амбразурами й туровими мерлонами з вербових прутів. Тепер оборонний комплекс міг вмістити двадцятитисячний гарнізон з провіантом і боеприпасами у мирний час та до шістдесяти тисяч війська в період бойових дій. Куртина заввишки 9-12 м, оточена з боку поля 24-метровим сухим ескарповим ровом, призначалася для рушнично-артилерійського вогню, а на контрескарпі заввишки в 6-8 м проходила простора палісадована прикрита дорога, де могли встановлюватися легкі гармати на маневрових лафетах [7]. На найбільш небезпечних ділянках було закладено 17 підземних мінних галерей. Набагато пізніше знахідки місцевими мешканцями решток цих уже напівзасипаних галерей породили численні легенди щодо існування під-

земних ходів, які нібито сполучали Хотин з протилежним берегом Дністра чи, навіть, із самим Кам'янцем.

У внутрішньому просторі новозбудованої фортеці розмістилися житлові, військові, господарські та культові споруди. Ось як їх описує вже згадуваний турецький чиновник: «Збудована за старим містом фортеця має брами: Константинопольську, Тимішоарську, Водяну і Потайну. У зовнішньому дворі розташовані дві бані, дві мечеті, а поблизу Константинопольської брами багато торгових лавок; перед внутрішньою фортецею є баня і ворота Єничер-агасі (*командира яничарів*), поблизу – мечеть та казарми яничарів; нарешті, наприкінці долини розташований пороховий склад. Вище – палац паші, а перед ним – будинок дивана-ефенді (*секретаря султана*). Через дорогу розміщена чудово прикрашена громадська лазня дефтердара (*державного чиновника, що займався фінансовими справами*) Касим-ефенді, вона схожа на стамбульські лазні, перед нею колодязь і мечеть покійної валіде-султан (*титул матері правлячого султана*); поблизу від них суд і кладовище, де лежить Абді-паша. На тому ж цвинтарі спочиває багато благочестивих мужів. Абді-паша похований у мармуровому саркофазі, гарно висіченому і багато прикрашеному, причому візирський тюрбан позолочений. В середині, праворуч від Константинопольської брами, були артилерійські казарми, приміщення для повозок і палац дефтердара; ліворуч – комора для хліба, простора і добре збудована, схожої немає ані в Румелії, ані в Порті, ані в інших фортецях. Поруч з лазнею Касим-ефенді – гарно збудована школа та арка» [5, с. 139-140]. На сьогодні збереглися тільки залишки мечеті з мінаретом валіде-султан, зведені, очевидно, на кошти матері правлячого тоді султана Ахмеда III (1703-1730 рр.) [19, с. 87].

Хоча фортифікаційний комплекс Нової фортеці був створений за європейським зразком, в оздобленні окремих споруд використовувалися елементи традиційного османського зодчества, а також знаки, пов'язані з військовою символікою. Останніх найбільше на візних брамах. Їхні фасади, крім Потайної, вгорі прикрашали хронограми «із золота по лазурі, виконані буквами талік (*різновидом арабського письма*)» [5, с. 141]. Ці віршовані написи були присвячені знаменним подіям і прославляли дії паші. На зображенні Константинопольських воріт, зробленому російськими військовими наприкінці XVIII ст., таку хронограму оточують ще й численні малюнки, з яких збереглися лише поодинокі. У своїй більшості подібні малюнки («меч Алі», «серце», «перехрещені змії», «якір», «розетка», «риба», «мінарет») – це емблеми яничарських орта – військових підрозділів, які несли службу в фортеці [20, с. 352-352]. Подібним емблемам-символам яничари надавали особливого значення, вони пишалися ними і відтворювали на знаменах, шатрах, стінах казарм, як татування на тілі тощо.

Результат грандіозного будівництва Нової фортеці був лаконічно охарактеризований молдавським і російським державним діячем Дмит-

рієм Кантемиром: «...у 1712 році турки, захопивши фортецю, частково зруйнували старі мури, але оточили її міцними спорудами за новими зразками, збільшивши їх більш як наполовину, так що зараз вона справедливо вважається найкращою і найміцнішою фортецею Молдавії» [8, с. 21-22]. Хоча сучасники і вважали нову Хотинську фортецю «найкращою і найміцнішою», при її зведенні не були враховані передові на той час форми та технології, пануючі у європейській військово-інженерній науці, а за основу взяті принципи застарілої італійської фортифікаційної системи, характерної для XVI ст. Адже до кінця XVII ст. і довгі куртини, і гранчасті бастіони остаточно зникли з європейського оборонного зодчества через неможливість адекватного захисту від артилерії. Незважаючи на це, протягом XVIII ст. фортеця жодного разу не була взята штурмом, хоча тричі капітулювала – у 1739 р., 1769 р. та 1788 р. Останній раз це відбулося під час російсько-австрійсько-турецької війни 1787-1791 рр., коли Галицько-буковинський корпус цісарського війська під командуванням принца Й. Кобурга при підтримці російських частин блокував Хотинську фортецю у травні 1788 р. і 29 вересня 1788 р. змусив її залогую здатися на почесних умовах [29]. Хазяйнуючи в Хотині до 1793 р., австрійці не встигли суттєво вплинути на архітектуру фортечного комплексу, хоча приміщення мечеті валіде-султан, яке пристосували під житло для коменданта, офіцерів і гарнізонного священника, навмисно зруйнували перед евакуацією військ у лютому 1793 р. Щоправда, до цього часу від минулої величч цієї споруди залишилося небагато: коли російські військові захопили фортецю 31 серпня 1739 р., вони пошкодили дах і підлогу мечеті, розбили саркофаг Абді-паші і вивезли багату турецьку бібліотеку, що зберігалася при мечеті [19, с. 87-88]. Звичайно, турки потім по можливості відновили свою культову споруду.

Турецька влада, яка повернулася у 1793 р., протрималася лише до нової турецько-російської війни 1806 р., вже на початку якої царська армія зайняла Хотинську фортецю і утримувала її до підписання Бухарестського мирного договору 16(28) травня 1812 р. За його умовами Дністро-Прутське межиріччя, з Хотинщиною включно, увійшло до складу Російської імперії: «Осяйна Порта Оттоманська поступається і віддає Російському Імператорському двору землі, що лежать по лівому березі Пруту, з усіма фортецями, містечками, селищами та житлами» [12, с. 165]. Але ще до офіційного передання цих територій головнокомандуючий Молдавською армією генерал М.І. Голеніщев-Кутузов 2(14) березня 1812 р. відсилає секретного листа Дійсному Таємному раднику, головуєчому в Диванах князівств Молдавії і Валахії, сенатору В.Г. Красно-Мілашевичу із проханням посприяти виконанню завдання, покладеного «з височайшого Його імператорської величності повеління» на військового інженера генерал-майора Гартінга, який відправляється в Хотин для «поправки і посилення» фортеці «на випадок її осади» [23, арк. 1]. У розпорядження Гартінга передбачалося надати 2 тисячі робітників зі своїм

«шанцевим» інструментом та 150 возів. Вже в 20-х числах березня прибула перша тисяча людей, загалом до осені 1812 р., поки тривали роботи, в день задіювалося до 11 тис. робітників з різних цинутів, а кількість возів зросла до 250 [23, арк. 20, 89-93]. Комендантом фортеці на цей час був знаний генерал-майор М.І. Лідерс, який воював ще у війні 1787-1791 рр., відзначився при штурмі Очакова, у 1805 р. бився під Аустерліцем, у 1809 р. був тяжко поранений при штурмі Браїлова. 7 жовтня 1810 р. він призначається комендантом Хотина, а 25 жовтня – ще й командиром Хотинського гарнізонного батальйону [32, с. 455]. З серпня 1812 р. брав участь у боях з французами, тому замість нього ці обов'язки були покладені на генерал-майора Гартінга [24, арк. 1]. Але вже наприкінці грудня 1812 р. Лідерсу було наказано повернутися до міста і стати до виконання комендантської служби, яку він і ніс до відставки у 1820 р. [32, с. 455].

Щоправда, не всі коменданти Хотинської фортеці відзначалися подібним героїзмом. Одним з перших недовго цю посаду обіймав підполковник Гессе, але вже в травні 1808 р. на нього було заведено справу по розгляду скарги хотинського мешканця Івана Петрова за привласнення грошей, векселів і речей [21]. Незабаром його зняли з посади, а в наступній справі на нього (стягнення боргу за дрова кам'янецькому купцю Азарову) вже фігурує інший комендант Хотинської фортеці – полковник, барон Ланге, який і виконував ці обов'язки до призначення М.І. Лідерса [22].

Крім суто ремонтних робіт, під час перебування фортеці під російським підпорядкуванням проводилась і певна її реконструкція, після чого був присвоєний другий розряд. Вірогідно, у західній куртині був зроблений ще один в'їзд, т. зв. «Руська брама», що розташовувалася між західним і північно-західним бастіонами. Крім того, по-іншому був вирішений вхід у замок – пробитий отвір у другому ярусі надбрамної вежі, до якого вів міст на одній опорі, що і зараз слугує вхідним.

Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. у Хотині перебували підрозділи 6-го корпусу Другої російської армії. У 1830-1832 рр. для релігійних потреб військового гарнізону постала церква Св. Олександра Невського, зведена за проектом архітектора Штауберга в неокласичному стилі, характерному для архітектури православних культових споруд I пол. XIX ст. [18, с. 85-86].

Після поразки Росії в Кримській війні (1856 р.) статус Хотинської фортеці як військового об'єкта був скасований, вона передається у цивільне відомство [28, с. 8]. За розпорядженням Командира 5 Армійського корпусу, фортечні будівлі призначалися для Штабу та лазарету Модлінського піхотного полку, розквартированого у Хотині, але довгий час ними не використовувалися у повному обсязі через непридатність: вже тоді більшість кам'яниць були у напівзруйнованому стані й обговорення між Хотинською міською думою та Бессарабським генерал-губернатором М.Л. Фонтон-де-Веррайоном хто і за чий кошт буде їх ремонтувати, за-

тягнувшись на роки, не дало результатів [25, арк. 25-48]. Незважаючи на це, замкова цитадель ще певний час продовжувала використовуватися для зберігання військових припасів, про що свідчать численні знахідки свинцевих пломб від тюків зі спорядженням з датами від 1826 до 1869 р., знайдені під час археологічних досліджень внутрішнього привратного двору.

Джерела та література: 1. Афанасьевъ А.С. (Чужбинській). Поездка въ Южную Россію. Очерки Днестра // Афанасьевъ А.С. (Чужбинській). Собрание сочинений. – С.-Петербургъ: Книгоиздательство Германъ Гоппе, 1893. – Т. VIII; 2. Батарюк П.В. Фортеця Хотин у творах іноземних мандрівників // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції (жовтень 2003 року). – Чернівці: Прут, 2003. – С. 11-13; 3. Батюшков П.Н. Бессарабія. Историческое описаніе. – С.-Петербургъ: Типографія «Общественная Польза», 1892. – С. 1-177; 4. Бессарабія. Графическій, историческій, статистическій, экономическій, этнографическій, литературный и справочный сборникъ съ 224 иллюстраціями, портретами и картой Бессарабской губерніи. Изданіе газеты «Бессарабець» под редакціей П.А. Крушевана. – М.: Типографія А.В. Васильева, Петровка, дом Обидиной, 1903; 5. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1964. – Т. 1. – С. 131-157; 6. Гуркіна Г.О., Сердюк О.В. Замки та фортеці України. – Харків: «Торсінг плюс», 2009; 7. Данілов І. Здобуття у 1769 р. Хотинської фортеці російськими військами у ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр. // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини» (жовтень 2003 р.). – Режим доступу: <http://www.bucoda.cv.ua/Hotyn1000/danilov.html>; 8. Димитрій Кантемир. Описание Молдавии. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1973; 9. Дмитрук А. Хотин. Юбилей в тысячу лет // Вокруг света. – Режим доступу до журн.: http://vokrugsveta.com/index.php?option=com_content&task=view&id=645&Itemid=76; 10. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: Историчний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002; 11. Докладъ дд. чч. А.А. Кочубинскаго и А.И. Маркевича о поездке ихъ для осмотра бывшей Хотинской крепости // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXV. – Одесса, 1904. – С. 80-90; 12. Документы по истории Молдавии. Трактат, заключенный в Бухаресте 16 мая 1812 года // Русин. Международный исторический журнал. – 2011. - № 1 (23). – С. 163-168; 13. Заключение Хотинского перемирия 9 октября 1621 года (по свидетельству участника переговоров Якуба Собеского) // Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов. – М.: Наука, 1984. – С. 71-79; 14. Защукъ А. Бессарабская область // Матеріали для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами генерального штаба. – Санктпетербургъ, 1862. – Часть вторая; 15. Ипатіевская летопись // ПСРЛ. – Санктпетербургъ: в типографіи Эдуарда Праца, 1843. – Т. 2. – С. 1-227; 16. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси IX-XVII века. – М.: Наука, 2010; 17. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2009. –

Т. 2 (28). – С. 9-21; **18.** Мисько Ю.В. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2009 р. // Могилянські читання 2009 року: Зб. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України. – К.: Фенікс, 2010. – С. 276-280; **19.** Мисько Ю. Храми та мечеті Хотинської фортеці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2010. – Т. 2 (30). – С. 79-91; **20.** Мисько Ю. Турецькі символи на стінах Хотинської фортеці // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», присвяченої 145-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. – С. 349-353; **21.** Национальный архив Республики Молдова. – Ф. 1. Сенаторы, председательствующие в Диванах Молдавии и Валахии. – Оп. 1. – Дело 107. Дело по рассмотрению жалобы хотинского жителя Петрова С.И. на Хотинского коменданта Гессе за присвоение денег, векселей и вещей; **22.** Национальный архив Республики Молдова. – Ф. 1. Сенаторы, председательствующие в Диванах Молдавии и Валахии. – Оп. 1. – Дело 528. Дело о взыскании с бывшего Хотинского коменданта Гессе 15 сажень дров, должных каменецкому купцу Азарову; **23.** Национальный архив Республики Молдова. – Ф. 1. Сенаторы, председательствующие в Диванах Молдавии и Валахии. – Оп. 1. – Дело 3439. Дело о ремонте Хотинской крепости; **24.** Национальный архив Республики Молдова. – Ф. 1. Сенаторы, председательствующие в Диванах Молдавии и Валахии. – Оп. 1. – Дело 4185. Дело о назначении майора Гартинга на должность Хотинского коменданта; **25.** Национальный архив Республики Молдова. – Ф. 6. Бессарабское областное правление. – Оп. 8. – Дело 1019. Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором о принятии в гражданское ведомство Хотинской крепости; **26.** Нестерова Т. Об этапах формирования архитектуры Хотинского замка // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2010. – Т. 2 (30). – С. 91-109; **27.** Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950; **28.** Подгора В., Дядюшенко Г. Комплекс сооружений крепости XIII-XVIII вв. Памятник архитектуры XVIII в. Яские ворота. – К.: УСНРПИ «Укрпроектреставрация», 1980. – Т. 3. Историческая справка и иконографический материал; **29.** Пояснение условий, состоявшихся в 6 день сентября месяца 1788 года, на коих крепость Хотинская отдается осаждающим ее российско-римскоимператорским войскам. – Режим доступа: <http://wars175x.narod.ru/dc03.html>; **30.** Сас П.М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // УІЖ. – 2010. – № 2. – С. 17-37; **31.** Свињин П. Описание Бессарабской области (1816) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 6. – Одеса, 1867. – С. 175-320; **32.** Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812-1815 гг. // Российский архив. – М.: Студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. – Т. VII; **33.** Стамати К. О Бессарабии и ея древних крепостях // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – Одесса, 1848. – С. 805-815.; **34.** Стати В. История Молдовы. – Кишинев: Ф.Е.-Р. «Тірография Centrală», 2002; **35.** Стріленко Ю.М. Пам'ятка архітектури XIII-XVIII ст. Хотинська фортеця. Висновки за результатами досліджень складу будівельних розчинів з розкопу Південно-східної башти Хотинської фортеці. – К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2010; **36.** Тимошук Б.О. Звіт про розкопки в Хо-

тинській фортеці в 1961-1962 роках. – Науковий архів ІА НАНУ, ф.е. 3888, спр. 24; **37.** Тимощук Б.О. Звіт про розкопки в Хотинській фортеці в 1961-1962 роках, проведені Чернівецьким краєзнавчим музеєм. – Науковий архів ІА НАНУ, ф.е. 4936, спр. 64; **38.** Тимощук Б.О. З минулого Хотинської фортеці // Український історичний журнал. – 1963. - № 3. - С. 104-105; **39.** Тимощук Б.А. Исчезнувшие города Буковины // Вопросы истории. – 1964. – № 5. – С. 213-217; **40.** Тимощук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 29-39; **41.** Халиппа И. Основные исторические данные о Бессарабии // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – 1902. – Т. 2. – С. 11-118; **42.** Хворостенко С. Хотин древний и современный. – Режим доступа: http://turizm.lib.ru/s/sergej_h/hotin.shtml; **43.** Хотинский мирный договор 9 октября 1621 года // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. – Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2011. – С. 130-131; **44.** Юрасов М.К. Складывание русско-венгерской границы в X-XI вв. // ROSSICA ANTIQA: Исследования и материалы. 2006 / Отв. Ред. А.Ю. Дворниченко, А.В. Майоров. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 297-313; **45.** Costin M. Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei [Cronica polonă] // Costin M. Opere / Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indici și glosar de P.P. Panaitescu, București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958; **46.** Eșanu A. Vlaicul pîrcălab – unchiul lui Ștefan cel Mare. – Chișinău.: Prut Internațional, 2001; **47.** Husar A. Dincolo de ruine cetăți medievale. – Iași: Inst. European, 2003; **48.** Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-vodă pîna la a două domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743) // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău: Hyperion, 1990. – P.280-472; **49.** Resmi Ahmed Efendi (1700-1783) // Călătorii străini despre țările române. – București: Editura Academiei Rom., 1997. – Vol. 9. – P. 497-500; **50.** Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei (...) de la Dragoș-vodă pîna la Aron-vodă // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. – Chișinău.: Hyperion, 1990. – P. 23-118.

УДК 921/931

Михайло САЙКО

ГРОШОВО-КРЕДИТНІ ВІДНОСИНИ В АНТИЧНОМУ РИМІ В ЛАТИНСЬКІЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглянуті фрагменти з творів римських вчених Катона Старшого, Варрона, Колумели, Плінія Старшого і Авла Гелія, в яких вони зачіпають тему грошово-кредитних відносин в античному Римі. Проаналізовані такі згадки про окремі аспекти кредиту: укладення кабальної позики, позичковий відсоток, діяльність римських банкірів, а також особливості ведення банківської документації. Розглянуті особливості грошового обігу, а саме: використання як грошей худоби, карбування мідної монети – асів, срібної – денаріїв і вікторіатів, а також золотої монети – ауреусів.

Ключові слова: кабальна застава, позичковий відсоток, античний Рим.